

Газети "Громадська думка" та "Рада" про єврейське питання



*Микола Андрійчук,
старший викладач кафедри
організації видавничої
справи, поліграфії та
книгорозповсюдження
Видавничо-поліграфічного
інституту НТУУ "КПІ"*

Одними з перших щоденних українських видань Наддніпрянщини були газети "Громадська думка" (далі ГД) (Київ, 1905—1906) та "Рада" (Київ, 1906—1914), випуск яких став можливим лише після оприлюднення відомого царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р., яким проголошувалась свобода слова і друку. Перший номер ГД побачив світ 31 грудня 1905 р. Видання позиціонувало себе як "політична, економічна і літературна газета". Питання випуску цього видання взяли на себе В. Леонтович (редактор-видавець), потім Ф. Матушевський (редактор), Є. Чикаленко (видавець), а в редколегію входили такі українські діячі, як Б. Грінченко, С. Єфремов, В. Дурди́ковський, М. Левицький, М. Загірна. В основу діяльності газети було покладено захист прав українського народу [20, с. 32]. Після закриття газети 18 серпня 1906 р. діячі, котрі її випускали, згуртувались навколо нового видання — щоденної газети "Рада". "Рада" продовжувала лінію ГД, обстоюючи позиції "українства з огляду різних поступових партій", і офіційно залишалась позапартійним органом. Спільною для обох газет була не лише громадсько-політична орієнтація, а й те, що біля витоків цих видань стояли одні й ті самі люди. Редактором ГД, а тривалий час і "Ради" був Ф. Матушевський. З 1907 р. редактором "Ради" став М. Павловський. Газети ГД та "Рада" утримувалися на кошти Є. Чикаленка, при активній участі у фінансуванні В. Смирненка, В. Леонтовича і Л. Жебуньова [19, с. 987—988].

Газети висвітлювали не лише різноманітні питання із життя українського народу. Немало місця на їхніх шпальтах відводилось і єврейському питанню. Публікації у ГД та "Раді" щодо українсько-єврейських взаємин можна згрупувати в кілька тематичних блоків. По-перше, це публікації, що стосуються єврейських погромів та подій з ними пов'язаних. Окреме місце займають публікації, що критикують діяльність чорносотенних організацій, ряд репортажів із судових засідань та статті, присвячені справі М. Бейліса, які відображають ставлення редакції до цього судового процесу. Але найбільшу групу становлять публікації щодо як тодішніх українсько-єврейських взаємин, так і взаємин в історичній ретроспективі у рамках започаткованої редакцією "Ради" дискусії. Це переважно великі статті та розлогі листи читачів, що відображають різні, часто суперечливі точки зору. Варто виділити й публікації, що висвітлюють стосунки євреїв з іншими народами, насамперед з поляками. Іншу групу становлять і твори видатного єврейського діяча В. Жаботинського, що були надруковані на сторінках "Ради", та рефлексії на них українських авторів.

Громадсько-політичне та національне життя євреїв було об'єктом уваги видань від самого початку їх виходу.

Так, в одному з люгневих номерів "Громадської думки" у статті "З'їзд євреїв" (автор якої підписувався криптонімом "М. Х.") детально розглядалась робота з'їзду Співки рівноправності російських євреїв, що відбувся в лютому 1906 р. Автор звертає особливу увагу на постанови з'їзду щодо участі євреїв у виборах, відстоюванні своїх інтересів через Думу, боротьби за рівноправність, проти обмежень і скасування "смуги осілості" [28]. Автори українських газет цікавилися не тільки політичною стороною єврейського питання. Зокрема, один із авторів ГД — Р. Дніпровенко порушує питання освіти євреїв у публікації "Школи і євреї" [8].

Відомо, що в роки революції 1905—1907 рр. у різних місцях Російської імперії відбулась серія єврейських погромів, організованих чорносотенними організаціями при підтримці влади. Питання цих погромів, а також ставлення до них влади знайшло відображення як на шпальтах ГД, так і газети "Рада". Зокрема, на шпальтах ГД висвітлювався хід судового засідання щодо погрому в м. Смілі [4]. У одному з червневих номерів газети за 1906 р. йшлося про кривавий погром у м. Білостоку [30]. У статті "Правда про єврейський погром у Києві" автор, що підписувався криптонімом "М. З.", висвітлює криваві події, що сталися 18 жовтня 1905 р. Дописувач газети звертає увагу на факт допомоги євреям представниками християнського населення. Він зазначає, що, бачачи, як царське військо та поліція потурають погромникам, християнське населення ставало на захист євреїв, хоч чимало тих захисників загинуло від куль або було поранено [26].

Газета "Рада" також пильно стежила за ходом судових засідань, що розглядали справу про Київський погром 18 жовтня 1905 р. Як повідомлялось її кореспондентом в репортажі із зали суду, до погрому закликали колишній працівник поліції Василь Хижняков і секретар Київського відділення "Союзу русского народа" та агент поліції за сумісництвом Микола Брусок [5]. Ще в одному з репортажів із судової зали кореспонденти "Ради" описували хід судових засідань щодо єврейського жовтневого погрому 1905 р. у м. Ніжині [6]. Автор статті "Гр. Вітте і єврейське питання" розвінчує міф про нібито юдофільство графа Вітте — чільного урядовця Російської імперії, якого навіть називали "жидівським міністром". Коли до нього прибула депутація від Комітету допомоги євреям, С. Вітте, хоч і пообіцяв боронити євреїв та взяв відповідальність за вчинки місцевої влади, але водночас закликав євреїв активніше включатись у діяльність загальноросійських проурядових партій і відійти від участі в революційних партіях, інакше, на його думку, євреї програють боротьбу за справу рівноправності [27]. В одній із газетних заміток повідомлялося про відрахування з Київського університету Св. Володимира та висилку з Києва 76 студентів-євреїв за участь у протестних акціях у листопаді 1907 р., які відбувалися в цьому навчальному закладі [39].

Не оминали увагою ці періодичні видання й антиєврейську діяльність чорносотенних організацій. Так, уже в першому номері "Ради" Г. Сьогобічний (М. А. — псевдонім Г. Коваленка) у статті "Чорносотенна брехня" [36] став на захист пам'яті Т. Шевченка, якому приписував юдофобію один із дописувачів газети "Вече" [38]. Автор, що підписувався як Перебендя, у дописі "Лист з Волині" теж піддав критиці діяльність "Союзу русского народа" та засудив агітацію, яку проводили чорносотенні організації серед волинських селян [29]. У замітках, вміщених у газеті "Рада" за 1907 р. (№ 134, 136 та 137), читачів інформують про хід судових засідань з приводу вбивства чорносотенцями

депутата Думи і єврея за походженням М. Герценштейна під час відкриття однієї з філій "Союзу русского народа" у фінляндському місті Выборг. Ця справа в той час набула доволі гучного розголосу в демократичній пресі. У фейлетоні Майорського "Закладниці союзу", опублікованому в газеті у 1908 р., теж викривається антиєврейська діяльність чорносотенців в Україні [24].

Ініціатива дискусії щодо українсько-єврейських взаємин як надходила від читачів газети "Рада", так й ініціювалася самою редакцією. Група публікацій у рамках цієї дискусії є доволі значною. До цієї групи варто віднести передусім працю "Історичне неуттво чи національна безтактність?", яку можна класифікувати як рецензію на перший випуск "Матеріалов и исследований по истории евреев в Польше и Юго-Западной России", де була вміщена одна із праць єврейського історика Іллі Галанта, що присвячувалась знищенню євреїв під час Коліївщини (1768). Автор рецензії — український історик Дмитро Дорошенко дуже критично оцінив цю статтю за її низький науковий рівень і назвав її "передрук дуже сумнівної вартості". Однак, автора обурило не лише низька наукова якість цієї праці, а й контекст, в якому розглядалось найпотужніше народне повстання XVIII століття [7]. Не виключаючи з історії фактів знищення гайдамаками єврейського населення і не виправдовуючи їх, Д. Дорошенко дивується, що "в словах д. Галанта, ніби "не подлежит сомнению, что виновником двух массовых катастроф в еврейской истории, Хмельниччины и Гайдамаччины — является русский элемент (?) в Польше". На думку рецензента, причини та винуватців тих кривавих подій потрібно шукати в шляхетсько-становому устрої Польщі та соціально-економічних чинниках, а також у приналежності значної частини єврейського населення до польського табору, ворожого до табору українського, основу якого становило українське селянство [7]. Проводячи історичні паралелі із початком XX ст., автор робить закиди сучасній йому єврейській інтелігенції за приводе її позиції щодо українства. "Нам здається глибоко хибною її (М. А. — мається на увазі єврейської інтелігенції) тактика — ставати завжди на боці пануючого елемента", — писав Д. Дорошенко. На його думку: "Євреї у нас — щирі провідники обрусительства..." [7]. Подібну політику євреїв щодо пануючих націй зауважив і автор опублікованої у "Раді" статті "Статистика национальностей та віросповіданців у Галичині" (1908) [37].

Розпочату в газеті "Рада" дискусію щодо українсько-єврейських взаємин було продовжено публікацією Г. Сьогобічного (Г. Коваленка) "До єврейського питання" (1908). Погодившись з Д. Дорошенком у тому, що єврейська інтелігенція "не за страх, а за совість проводить здебільшого обрусительство", він проте вважав, що ця соціальна група русифікує не лише український та інші народи, серед яких мешкає, а насамперед "ця інтелігенція, старанно обрушує і свій народ, єврейський". Подібна ситуація, як вважає Г. Сьогобічний, склалась і в українській Галичині, де євреї не лише використовують польську мову в спілкуванні, а й визнають себе "поляками іудейської віри". Тим не менше, ненормальним явищем, на переконання автора, є й асиміляція євреїв в українському середовищі [38].

У рамках продовження цієї полеміки на шпальтах "Ради" була опублікована стаття М. Гехтера "Антисемітизм чи розумний національний егоїзм?" (1908), в якій автор розглядав розвиток української кооперації та кредитних спілок як запоруку подальшого розвитку української нації. Але, оскільки більшість українських теренів входили в так звану "смугу осілості", то це неминуче, на думку автора, призвело б до конфлікту з єврейською торгівлею та лихварством, а через це і до звинувачення в антисемітизмі [25]. Безпосереднім продовженням полеміки щодо українсько-єврейських взаємин стала редакційна стаття "Українство і

єврейська справа" від 25 вересня 1908 р., де редакція "Ради" виступала проти такого ганебного явища, як "смуга осілості", що, на її думку, шкодить не лише єврейському, а й українському народові [40].

Інкולי приводом для публікацій щодо українсько-єврейських взаємин ставали якісь конкретні події із життя. Зокрема, у м. Вижниці, що на Буковині, у 1908 р. стався конфлікт між єврейською та українською громадами, спричинений відкриттям української гімназії. Єврейська інтелігенція виступала проти цього, воліючи, замість української бачити німецьку гімназію, оскільки, на її думку, Буковина — край німецький. У місті відбулись зіткнення між представниками обох громад. Цей епізод став приводом для початку дискусії на шпальтах часопису "Рада". Як вважав один із дописувачів — "Выборець з Полтавщини" (М. А. — псевдонім М. Міхновського), українці мусили "рішуче й уважно переглянути свої відносини до жидів" [3]. Виразне юдофільство української інтелігенції по обидва боки Збруча та такі акції, як спільні виборчі українсько-єврейські списки до австрійського парламенту в Галичині чи низка "гарячих статей на користь жидівства" у друкованому органі наддніпрянських українців — газеті "Рада", й інші заходи, на думку автора, нічого українському національному руху не принесли. Євреї на українських землях і далі служили панівним націям — полякам, німцям, росіянам [3]. Тому, М. Міхновський вважав: "Як нація, ми не можемо бути ані юдофілами, ані юдофобами. Наші відносини до жидів повинні складатись на ґрунті реального життя і залежати зміняться відповідно до життєвих подій...". Дописувач гадав, що у взаєминах з усіма сусідніми народами українцям потрібно керуватись "здоровим, розумним, національним егоїзмом, який не повинен був перерости в "національний шовінізм" [3]. Звичайно, редакція "Ради" не в усьому погоджувалась із цією публікацією. "Стаття д. Виборця з Полтавщини, — писав автор редакційної статті, — зачеплює дуже важке питання, яке в нашій пресі майже не обговорювалось. Зважаючи на це, редакція містить її без всяких поправок, хоч деяких думок д. Виборця вона й не поділяє" [31].

Рефлексією на "Лист Виборця з Полтавщини" була доволі розлогою стаття під назвою "Євреї на Україні" (1908), що належала перу Д. Дорошенка. У статті він не тільки подає своє бачення тогочасного стану українсько-єврейських взаємин, а й робить короткий історичний екскурс та аналізує причини, що призвели до доволі непростого їхнього стану. Д. Дорошенко вважав питання українсько-єврейських відносин дуже важливим з огляду на подальший розвиток "нашої національної справи". Здійснюючи ретроспективний огляд українсько-єврейських взаємин, він писав: "... коли поглянути на справу ширше і взяти на увагу цілу історію єврейського питання на Україні, трохи не з того часу, як наші предки ставили неминучою умовою визволення, щоб на Україні разом з "ляхом та унією" не було й "жида". Історія нам показує, що євреї на нашій землі явилися супутниками польської колонізації й польських державних порядків; вони були нерозривною частиною ненависного українському народові шляхетсько-польського режиму й панських порядків і падали першою жертвою народного протесту проти тих порядків" [9]. З цього випливає, що історична пам'ять українців закарбувала євреїв у таборі їхніх супротивників. Це не могло не відбитися на стереотипному образі єврея, однак цей стереотип потрібно було долати і налагоджувати нормальні взаємини. Виходячи з цього, Д. Дорошенко визначив основні проблемні питання, що заважали українсько-єврейському порозумінню. Зокрема, він гостро засуджував існування "смуги осілості" [9].

Коментуючи ж події у Вижниці, викладені в "Листі" М. Міхновського, автор застерігав єврейську інтелігенцію Буковини від необачних кроків щодо українців. На його думку,

їй все одно не вдається загальмувати українські домагання, натомість такі недружні дії єврейської інтелігенції щодо українців зможуть лише створити ворогів в її особі, і ці ворожі настрої будуть ширитися в Буковинському краї [9].

Редакція "Ради" з метою всебічного висвітлення різних сторін українсько-єврейських взаємин надавала змогу висловитися представникам різних поглядів. Тому вже в одному з найближчих номерів з'являється стаття С. Росьового (М. А. — псевдонім Максима Гехтера) "До українсько-єврейських відносин" (1908), в якій публіцист висловлює свою незгоду з більшістю авторів попередніх публікацій, оскільки в цьому питанні, вони "стоять на цілком нереальнім, абстрактнім ґрунті" [32]. У середовищі євреївства, як і серед інших націй, на думку С. Росьового, проходила гостра класова боротьба. Саме з цієї причини не слід обвинувачувати єврейський пролетаріат за вчинки єврейської буржуазії і навпаки [32].

Своєрідним барометром стану тодішніх українсько-єврейських взаємин є ще одна публікація відомого харківського адвоката, українського громадського й політичного діяча М. Міхновського. У своєму "Листі" ("Рада", 1908, № 238) автор дає відповідь на анонімний пасквіль на нього, що був опублікований у "дрібненькій обрусительній газетці "Лубенские отклики". Пасквілянтів обурило те, що адвокат взявся захищати в суді погромників, які нищили панські маєтки та єврейські крамниці. Хоч це було викликано, як твердив автор публікації, мотивами гуманності, адже, за висловом адвоката, звинувачені, перебуваючи на лаві підсудних, були "лежачими". Однак, ще більше обурило та спантеличило пасквілянта те, що М. Міхновський взявся захищати в суді керівників Лубенського комітету — братів Шеметів, відомих українських громадсько-політичних діячів та видавців газети "Хлібороб", що створили дружину самооборони, яка стала на захист лубенської єврейської громади, за що були віддані до військового суду. Автор обурювався, тим фактом, що, коли після арешту братів Шеметів потрібно було внести грошову заставу в сумі 20 тисяч карбованців, то серед тих, кого захищали члени самооборони від погромників, не знайшлося бажаючих це зробити [21]. Цей епізод свідчить, що навіть такі дії з боку українців щодо захисту євреїв, як, наприклад, відкрите протистояння з погромниками, підтримуваними владою, не могли сприяти усуненню недовіри між обома народами.

"Рада" (1908 р., № 254—256 та 259) опублікувала статтю С. Єфремова "Драгоманов і єврейська справа", в якій автор детально проаналізував публіцистичну спадщину М. Драгоманова щодо єврейського питання [13]. Розглядаючи ці праці Михайла Петровича, С. Єфремов зазначав: "Єврейська справа для Драгоманова не стояла ізольовано, або не була тільки єврейською, а в великій мірі справою й тих народів, насамперед українського, серед яких і з якими в тісному зв'язку живуть євреї" [13]. Сергій Олександрович в статті виклав і своє бачення українсько-єврейських взаємин: "Раз єврейство — соціальна сила, то, щоб з її негативними сторонами боротись, треба братись не до репресій проти євреїв, а до того, щоб витворити відпорну силу серед самого ж народу: треба його правове, матеріальне й культурне становище підняти" [13]. У кінці статті С. Єфремов висловив жаль з приводу того, що полеміка з єврейського питання, розпочата на шпальтах "Ради", не зацікавила загал українського громадянства, тому невдовзі обірвалась [13]. Насправді ж ця полеміка набула значного розголосу. Як видно з редакційної статті "Єврейське питання й українська преса", львівська газета "Діло" в одній зі своїх публікацій звинуватила "Раду" в зраді національних інтересів та юдофільстві. Отже, полеміка не залишилась непоміченою в середовищі української галицької інтелігенції. Але намагання "Ради" за-

лучити до дискусії і євреїв були марними. У полеміці взяла участь лише одна сторона. "І от маємо оригінальну картину, — резюмувала редакція "Ради", — євреї, здається, найбільш зацікавленні в справі люди — мовчать; зате встигли перегризтись між собою свої ж земляки — українці, огудили все своє, сплямували свою ж українську пресу" [12].

Проте деякі представники євреївства все ж вважали за можливе друкуватись на шпальтах цього видання. Насамперед це стосується видатного єврейського діяча сіонистського руху В. Жаботинського, зокрема опублікованих у "Раді" його праць "Фальсифікація школи" (1910) [18] і "Про мови та інше" (1911) [17]. Взагалі його праці щодо національного питання викликали інтерес в українських діячів. Про це свідчать і рецензії С. Єфремова на книгу В. Жаботинського "Фельетони" (СПб., 1913), що була опублікована на шпальтах "Ради". Ця книга єврейського публіциста була зустрінута доволі неприхильно більшістю журналістських кіл Росії. Однак, особливо гостро в Російській імперії виступили проти неї журналісти-євреї, адже автор різко засуджував асиміляторську діяльність єврейської інтелігенції [15].

Публікаціями В. Жаботинського зацікавились інші. Так, в опублікованій у "Раді" статті В. Дудича "Мова єврейської культури" (1913, № 184, 185) порушується питання використання євреями російської, української та єврейських мов, а також питання асиміляції єврейського етносу [10].

Один із співробітників "Ради" — В. Піснячевський (М. А. — використовував криптонім "W. P.") звертався до висвітлення польсько-єврейських взаємин у статті "Поляки і євреї" (1909), в якій намагався дослідити природу польського антисемітизму [1]. У кількох серпневих номерах за 1910 р. опублікована стаття відомого українського діяча з Галичини М. Лозинського "Українці і євреї". Автор вдається до аналізу відносин між євреями та християнами в Західній Галичині, де переважали поляки, та в Східній Галичині, де переважали українці. Він відзначає, що в Західній Галичині у 1898 р. польсько-єврейські відносини настільки загострились, що вилились в єврейські погроми, через які австрійський уряд мусив увести воєнний стан. У той же час в українській частині Галичини таких ексцесів тоді не відбувалося [23]. Більше того намігались зрушення у справі українсько-єврейського порозуміння. Свідченням цьому була перемога на виборах до австрійського парламенту в двох виборчих округах депутатів-сіонистів, що було б неможливе без підтримки українського населення та партій [23].

Польсько-єврейське протистояння в Царстві Польському напередодні Першої світової війни досягло свого апогею. Тому в ряді інших публікацій "Рада" порушила питання польсько-єврейських взаємин. Зокрема, це стосується публікації А. Ніковського "Анкета: поляки та євреї" (1910) [2]. У редакційній статті "Ради" "Євреї в Польщі" (1911) висвітлювались питання ставлення польської інтелігенції до єврейства [11]. Висловлюючи своє співчуття євреям, автор редакційної статті писав: "Ми можемо не вагаючись сказати на чім ми боці. Відчуваючи на власній спині гніт панських націоналізмів і на Україні, і в Галичині, й на Угорщині, ми можемо спочувати кожному, хто опинився в такому ж становищі..." [11]. До теми польсько-єврейських взаємин на початку XX ст. зверталися А. Яринович (псевдонім А. Ніковського) у статті "Польсько-єврейський конфлікт" (1913) [43] і Ю. Богацький у публікації "3 подій польсько-єврейського конфлікту" (1914) [42].

У новелі Н. Романовича "Ні елін, ні іудей" (1912, № 159, 161—163) автором описується життя типового єврейського містечка [33], а С. Русова у нарисі "На старому Сході" [34] та Л. Кузнецов у замітці "Євреї в Турції" (1914) [22] описують життя у Палестині єврейських переселенців з Російської імперії.

У 1913 р. увагу всієї передової преси привернула гучна справа М. Бейліса. "Рада" теж стежила за ходом судових засідань. Починаючи із № 220 за 26 вересня (9 жовтня) публікується серія щоденних репортажів із зали суду під назвою "Справа про вбивство Ющинського", які вів співробітник газети О. Кузьминський. Статті щодо справи М. Бейліса писав і С. Єфремов. Зокрема, в публікації "Експертиза" [14] автор висміює неуцтво та некваліфікованість таких "експертів", як професор Сікорський та католицький священник Пранайтіс [15]. Газета висловила своє ставлення до цієї справи ще через одну публікацію С. Єфремова під назвою "З нашого життя", в якій зазначалось: "Справа Бейліса не була ні справою самого Бейліса, ні навіть справою того народу, до якого Бейліс належить. Може несподівано для багатьох стороною в справі виступив і той народ, члени якого сиділи на судейських лавах..." [16]. Автор натякав на ту важливу роль, яку відіграли присяжні для виправдання М. Бейліса, тим самим гідно представивши весь український народ перед цивілізованим світом. Це ж питання порушується у редакційній статті, що завершувала серію публікацій із зали суду "Справа про вбивство Ющинського. Суд совісти" [35]. Справа М. Бейліса спонукала українських авторів звертатися до польсько-єврейського конфлікту крізь призму цього судового процесу. Зокрема, Ю. Богацький у статті "Справа Бейліса і польсько-єврейський конфлікт (Лист з Варшави)" (1913) звернув увагу на відсутність на процесі М. Бейліса польської преси [41]. Викликана "рефлексіями на процес Бейліса" була і стаття А. Яриновича "По авторитету М. Костомарова" [44].

Як бачимо, аналіз публікацій щодо єврейського питання в газетах "Громадська думка" та "Рада" свідчить, що більшість у них з'явилась з цілком прагматичною метою — налагодити українсько-єврейський діалог та обійти гострі кути в стосунках обох народів. Таким чином українські інтелектуали не лише намагались здобути собі союзників у боротьбі з російським царатом за свої національно-культурні права, а й намітити цивілізовані шляхи для розв'язання єврейського питання в тих губерніях, що входили в "смугу осілості" й куди належала більшість українських етнічних земель. Для цього редакція газети "Рада" навіть намагалась започаткувати дискусію щодо розвитку українсько-єврейських взаємин. Але, незважаючи на всі спроби представників поступового українства залучити євреїв до розпочатої полеміки, єврейські інтелектуали (за невеликим винятком) її проігнорували.

Список використаної літератури

1. *W. P.* Поляки і євреї / *W. P.* // Рада. — 1909. — 25 люта.
2. *Вас-ко Ан.* Анкета: поляки та євреї / *Ан. Вас-ко* // Рада. — 1910. — 22 дек.
3. *Виборець з Полтавщини.* Чи знаменне явище? / *Виборець з Полтавщини* // Рада. — 1908. — 19 сент.
4. *Матушевський Ф.* В суді. Смілянський погром. Другий день — 21 лютого / *Ф. Матушевський* // Громадська думка. — 1906. — 23 лют.
5. *Павловський М.* В суді. Справа про Київський погром (Київський окружний суд). Акт обвинувачення / *М. Павловський* // Рада. — 1907. — 9 дек.
6. *Павловський М.* В суді. Справа про погром в Ніжині (Ніжинський окружний суд) / *М. Павловський* // Рада. — 1908. — 4 квіт.
7. *Д. Д.* Историчне неуцтво чи національна безтактність? / *Д. Д.* // Рада. — 1908. — 13 мая.
8. *Дніпровенко Р.* Школи і євреї / *Р. Дніпровенко* // Громадська думка. — 1906. — 6 серп.
9. *Дорошенко Д.* Євреї на Україні / *Д. Дорошенко* // Рада. — 1908. — 24 сент.

10. *Дудич В.* Мова єврейської культури / *В. Дудич* // Рада. — 1913. — 13 авг.
11. *Євреї в Польщі* / *М. Павловський* // Рада. — 1911. — 11 марта, 12 марта.
12. *Єврейське питання й українська преса* / *М. Павловський* // Рада. — 1908. — 12 дек.
13. *Єфремов С.* Драгоманов і єврейська справа / *С. Єфремов* // Рада. — 1908. — 6 нояб., 7 нояб., 8 нояб., 12 нояб.
14. *Єфремов С.* Експертиза / *С. Єфремов* // Рада. — 1913. — 24 окт.
15. *Єфремов С.* Сретична книга. *Вл. Жаботинский.* Фельетони. Стор. 286. СПб. 1913 / *С. Єфремов* // Рада. — 1913. — 31 мая.
16. *Єфремов С.* З нашого життя / *С. Єфремов* // Рада. — 1913. — 20 окт.
17. *Жаботинський В.* Про мови та інше / *В. Жаботинський* // Рада. — 1911. — 5 фев.
18. *Жаботинський В.* Фальсифікація школи / *В. Жаботинський* // Рада. — 1910. — 1 дек.
19. *Животко А.* Видавництва і преса / *А. Животко* // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — Перевид. в Україні / НАН України. Ін-т укр. археографії. — Репр. відтворення вид. 1949 р. — К., 1995. — Т. 3. — С. 987—988.
20. *Крупський І. В.* Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX — перша чверть XX ст.) / *І. В. Крупський.* — Львів: Світ, 1995. — 180 с.
21. *Лист Миколи Міхновського — адвоката присяжного* / *Микола Міхновський* // Рада. — 1908. — 18 окт.
22. *К-в Л.* Євреї в Турції / *Л. К-в.* // Рада. — 1914. — 15 мая.
23. *Лозинський М.* Українці і євреї / *М. Лозинський* // Рада. — 1910. — 12 авг.
24. *Майорський.* Заклади союзу / *Майорський* // Рада. — 1908. — 23 сент.
25. *М. Г.* Антисемітизм чи розумний національний егоїзм? / *М. Г.* // Рада. — 1908. — 5 авг.
26. *М. З.* Правда про єврейський погром у Києві / *М. З.* // Громадська думка. — 1906. — 24 трав.
27. *М. Х.* Гр. Вітте і єврейське питання / *М. Х.* // Громадська думка. — 1906. — 28 лют.
28. *М. Х.* З'їзд євреїв / *М. Х.* // Громадська думка. — 1906. — 23 лют.
29. *Перебендя.* Лист з Волині / *Перебендя* // Рада. — 1906. — 9 листоп.
30. *Матушевський Ф.* Погром у Білостоку / *Ф. Матушевський* // Громадська думка. — 1906. — 6 черв.
31. *Павловський М.* Редакційне зауваження / *М. Павловський* // Рада. — 1908. — 19 сент.
32. *Росьовий Ст.* До українсько-єврейських відносин / *Ст. Росьовий* // Рада. — 1908. — 21 сент.
33. *Романович Н.* "Ні елін, ні іудей" / *Н. Романович* // Рада. — 1912. — 17 люта, 18 люта, 26 люта, 28 люта.
34. *Русова С.* На старому Сході / *С. Русова* // Рада. — 1913. — 4 люта.
35. *Справа про вбивство Ющинського. Суд совісти* / *М. Павловський* // Рада. — 1913. — 29 окт.
36. *Сьогобічний Г.* Чорносотенна брехня / *Гр. Сьогобічний* // Рада. — 1906. — 15 верес.
37. *Павловський М.* Статистика національностей та віросповіданців у Галичині / *М. Павловський* // Рада. — 1908. — 8 мая.
38. *Сьогобічний Гр.* До єврейського питання / *Гр. Сьогобічний* // Рада. — 1908. — 4 люта.
39. *Павловський М.* У Києві. До вислання студентів-євреїв / *М. Павловський* // Рада. — 1907. — 16 дек.
40. *Павловський М.* Українство і єврейська справа / *М. Павловський* // Рада. — 1908. — 12 сент.
41. *Ю. Б.* Справа Бейліса і польсько-єврейський конфлікт: (Лист з Варшави) / *Ю. Б.* // Рада. — 1913. — 12 окт.
42. *Юрій Б.* З подій польсько-єврейського конфлікту / *Юрій Б.* // Рада. — 1914. — 4 янв.
43. *Яринович А.* Польсько-єврейський конфлікт / *А. Яринович* // Рада. — 1913. — 11 сент.
44. *Яринович А.* По авторитету М. Костомарова / *А. Яринович* // Рада. — 1913. — 13 окт.